

COVID-19 SONRASI ULUSLARARASI RİSKLER

TREND ANALİZİ EYLÜL 2020

İşbu eserde yer alan veriler/bilgiler, yalnızca bilgi amaçlı olup, bu eserde bulunan veriler/bilgiler tavsiye, reklam ya da iş geliştirme amacına yönelik değildir. STM Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret A.Ş. işbu eserde sunulan verilerin/ bilgilerin içeriği, güncelliği ya da doğruluğu konusunda herhangi bir taahhüde girmemekte, kullanıcı veya üçüncü kişilerin bu eserde yer alan verilere/bilgilere dayanarak gerçekleştirecekleri eylemlerden ötürü sorumluluk kabul etmemektedir. Bu eserde yer alan bilgilerin her türlü hakkı STM Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret A.Ş.'ye aittir. Yazılı izin olmaksızın işbu eserde yer alan bilgi, yazı, ifadenin bir kısmı veya tamamı, herhangi bir ortamda hiçbir şekilde yayımlanamaz, çoğaltılamaz, işlenemez.

 STM ThinkTech

1. GİRİŞ

Dünya, belirsizliklerin had safhaya ulaştığı bir dönemden geçmektedir. Hemen hemen bütün ülkelerde görülen SARS-COV-2 virüsü yaşamın tüm alanlarını etkilemektedir. Pandemiye karşı mücadele için alınan tedbirler sağlık krizini kısa süre içinde ekonomik, sosyal ve siyasi krizler yumağı haline getirmiştir. Üstelik süreç devam etmektedir ve salgının seyrine dair daha önceki tecrübelerden yola çıkılarak dile getirilen öngörülerin çoğu isabetsiz kalmaktadır. Bilim dünyası henüz virüsün tüm özellik ve etkilerini tespit edebilmiş değildir. Virüsün doğası tam çözülmeden, COVID-19'a üstün gelmemizi sağlayacak strateji, aşı ve ilaç gibi araçları bulmak güçtür. Bu nedenle halen pek çok ülke salgına karşı İbni Sina'nın 12'nci yüzyılda önerdiklerine benzer^[1] yöntemlere başvurmaktadır. Halen sahip olduğumuz en iyi yöntemler karantina-ya alma, seyahat yasakları, maske takma, hapsedme ve sosyal mesafelendirme gibi Ortaçağ'dan beri başvurulan yöntemlerle, temas izleme, virolojik ve serolojik testler gibi modern tekniklerdir.

Pandemi boyutları ve karmaşası açısından tarihte eşine az rastlanır nitelikte olmakla birlikte getirdiği riskler ve sorunlar yeni değildir. Dünyada ekonomik ve toplumsal eşitsizlikler, toplumsal huzursuzluklar, çatışmalar, gıda güvensizliği, küresel iklim değişikliği, siber saldırılar ve daha pek çok mesele salgından önce de var olagelmıştır. Ancak COVID-19 bu sorunlar üzerinde çarpan etkisi yaratmıştır.

Bu tabloda pandemi yakın gelecekte ciddi tehditler sunmaktadır. Pandeminin belli başlı alanlarda yaratacağı riskleri öngörmek en az hastalığın yayılmasını önlemek için alınan tedbirler kadar önemlidir. Riskleri tanımlamak ve bunlara karşı strateji geliştirmek, sürecin asgari hasarla atlatılmasına, küresel esenlik, barış ve istikrarın

korunmasına önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Bu analizimizde söz konusu riskler tanımlanacak ve olası tedbir önerileri sıralanacaktır.

2. EKONOMİK RİSKLER

COVID-19, bir sağlık krizi olarak başlamış ve kısa sürede bir ekonomik krize yol açmıştır. Başvurulan tedbirler pek çok ekonomik faaliyetin uzun süre durmasına veya asgari seviyeye inmesine yol açmıştır. Pek çok ülke; ekonomilerin durgunluğa düşmemesi, işsizliğin toplumsal sorunları körüklememesi, gıda güvenliğinin sağlanması ve mali çöküntünün önlenmesi amacıyla canlandırma paketleri açıklamışlardır. IMF hesaplamalarına göre küresel çapta toplamı 11 trilyon ABD dolarını aşan bu canlandırma paketleri^[2] küresel ekonomide ileride yapısal değişimlere neden olabilecek niteliktedir. Artan kamu borçlarının yükü küresel ekonomik ilişkileri yeniden şekillendirirken, gelişmekte olan ekonomilerin daha derin bir krize girmesine, tüm ülkelerde tüketim alışkanlıklarının değişmesine, dolayısıyla işletmelerin üretim ve rekabet örüntülerinin dönüşüme uğramasına yol açabilir.

2.1 Küresel Ekonomideki Durgunluk Uzayabilir

Dünya Ekonomik Forumunun (WEF) 350'den fazla risk yöneticisiyle yaptığı bir ankete katılanlara göre, küresel ekonominin önündeki en büyük risk "küresel ekonomik durgunluğun uzun sürmesidir". Katılımcıların üçte ikisi pandemi sonrasında böylesi bir durgunluğun kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir^[3].

Endişenin nedeni COVID-19 salgınının henüz sonunun görülmemesidir. Küresel ekonominin iyileşmesi için

öncelikle yaşanan sağlık krizinin geride kalması veya geride kaldığının işaretlerinin görülmesi gerekmektedir. Ekonomik iyileşme, dünyanın dört bir yanındaki ülkelerin yeniden açılmasıyla sağlanabilecektir. Buna karşılık COVID-19'da yeni dalgaların yaşanabileceği yönündeki endişeler sürmektedir. Pandeminin gidişatı belirsizdir. Nitekim Avrupa'nın çoğunda COVID-19 vakalarında yeniden canlanma, politika yapıcıların sosyal mesafeleri yeniden düzenlemelerine ve seyahat kısıtlamalarını genişletmelerine neden olmuştur^[4]. Ayrıca etkili bir aşı veya ilacın ne zaman herkes için erişilebilir hale geleceği bilinmemektedir.

Küresel ekonominin durgunluğa düşebileceği yönündeki endişeler son aylarda ete kemiğe bürünmüştür. Büyük ekonomiler 2020'nin ikinci yarısında durgunluğa girmiştir. 2019'un ikinci çeyreğiyle karşılaştırıldığında ABD ekonomisi yüzde 32,9^[5], Avrupa Birliği (AB) ekonomisi yüzde 14,4^[6] daralmıştır. Çin ekonomisi ise yılın ikinci çeyreğinde yüzde 3,2 büyüme yakalamasına rağmen^[7] önceki çeyreklerin yüksek büyüme oranlarının oldukça altında kalmıştır. Reuters'ta yer alan habere göre Japon ekonomisi ise yılın ikinci çeyreğinde 27,8 oranında daralmıştır. Devletler bu krizin olumsuz etkileriyle mücadele etmek için olağanüstü önlemler alırken, küresel ekonomik büyümenin daha uzun süre düşük kalması ve küresel ekonomiyi bunalıma sürüklemesi gibi önemli bir risk de belirmektedir. Azalan harcamalar ve yatırımlardaki yavaş büyüme, hem tüketicilerden hem de şirketlerden gelen düşük talep nedeniyle iflaslar, borç ertelemeler ve zorunlu şirket birleşmeleri yaşanmasından endişe edilmektedir. Nitekim WEF anketine katılanların yüzde 52'si iflas ve birleşmelerin artacağından endişelenmektedir^[3].

Yapılan tahminler, ikinci bir enfeksiyon dalgası olmaması halinde, 2020'de küresel ekonominin yüzde 3 ila yüzde 6 oranında küçüleceği yönündedir^[8]. Dünya Bankası tahminlerine göre 2020 yılında, bankanın incelediği 183 ekonominin yüzde 90'ında gayrisafi milli hasıla azalacaktır. Küresel gelir ise 2019'a göre ortalama yüzde 5,2 gerileyecektir. Bankaya göre "150 yıldır bu kadar çok ülke aynı anda resesyona girmemiştir^[9]." Pandemi Avrupa ve Kuzey Amerika'nın ardından genellikle gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin bulunduğu Orta ve Güney Amerika, Afrika ve Güney Asya ülkelerinde hız kazanmış görünmektedir. IMF'ye göre bu durum, dünya ekonomisinin pandemiden beklenildiğinin üzerinde etkileneceğine işarettir. Nitekim IMF, Haziran ayında yayınladığı "Dünya Ekonomisinin Görünümü" raporunda küresel ekonominin 2020 yılında yüzde 4,9 daralacağını öngörmüştür. Bu oran Nisan ayındaki rapora göre 1,9 puan daha fazladır^[2].

Sağlık krizi hızlı bir şekilde çözülmezse, ekonomik kriz çoğu kurumun tahminlerinden daha uzun sürebilir ve ülkelerin ekonomi yönetimleri ek mali ve parasal tedbirlere başvurmak zorunda kalabilir. Yeni canlandırma paketleri de devletlerin borç yükünü kuşkusuz artıracaktır. Dolayısıyla pandemi sürecinin devam etmesi, küresel ekonominin iyileşmesinin daha uzun sürmesine yol açabilecektir. Bu ihtimaller ışığında IMF, Haziran ayındaki raporunda 2021 büyüme beklentisini Nisan ayındaki raporuna göre 6,5 puan düşürerek 5,4'e çekmiştir^[2].

2.2 Canlandırma Paketleri Kamu Maliyelerini Sarsabilir

Dünya ekonomileri borç yükü açısından pandemi öncesinde de olumlu bir tablo sunmamıştır. Türkiye'nin de aralarında olduğu G-20 ülkelerinin ortalama borç yükü, yani kamu borçlarının gayrisafi milli gelire oranı 2019 sonunda yüzde 90,4 seviyesine ulaşmıştır^[2]. Bu da daha fazla borçlanma yoluyla ekonomileri canlandırma yoluna gitme olasılığını düşürmektedir.

Dolayısıyla pandeminin başlangıcında ekonomi yönetimleri canlandırma paketlerini duyurmakta isteksiz kalmıştır. Ne var ki pandeminin görülmemiş boyutlara ulaşması devletleri daha katı karantina tedbirleri uygulamaya zorlayınca, ortaya çıkan ekonomik çöküntünün etkilerini azaltmak için merkez bankaları ve para otoriteleri, finansal piyasalarda sürekli bir dizi müdahalede bulunmuşlar ve ulusal hükümetler, ekonomilerini canlandırmak için bir dizi maliye politikası girişimi kabul etmişlerdir. Hükümetler sağlık sektörüne, hane halklarına ve firmalara destek sağlamak için mali tedbirler almıştır. Ancak programların büyüklüğü ve kapsamı ülkeden ülkeye değişmektedir. Açıklanan ekonomik tedbirlerin gayrisafi milli hasılaya oranı Japonya'da yüzde 21,1; ABD'de yüzde 13,2; Türkiye'de ise yüzde 10,8'e ulaşmıştır^[10].

IMF'ye göre pandemi döneminde alınan parasal ve mali önlemler, "daha kötü kayıpları" önlemiştir. Türkiye'deki "Kısa Çalışma Ödeneği" gibi azaltılmış çalışma saatleri programları ve işten çıkarmalara karşı firmalara mali yardım gibi düzenleyici eylemler yaygın iflasları önlemiştir. Ayrıca, gelişmekte olan bazı piyasalarda merkez bankaları için takas hatları, dolar likidite sıkıntısının hafifletilmesine yardımcı olmuştur. Gelişmekte olan ülkelere yönelik portföy akımları Şubat-Mart 2020 döneminde rekor çıkışların ardından toparlanmış ve kredi notu güçlü olanlar için, tahvil ihracatı güçlenmiştir. Bu arada, banka kredisi geri ödeme şartlarının değiştirilmesi, sermaye ve likidite tamponlarının serbest bırakılması gibi mali düzenleyicilerin eylemleri hane halkı tüketimini canlı tutmuştur^[2].

Ancak açıklanan canlandırma paketleri, kamu borç yükünü daha da artırırken kamu maliyesi kaynaklarının kısa vadede iyileşmesi beklenmemektedir. IMF'ye göre dünyada 2020 yılı sonunda ortalama borç yükü bir önceki yıla göre yaklaşık 20 puan artışla yüzde 101,5'e, G-20 ülkelerinde ise yaklaşık 11 puan artışla yüzde 111,2'ye çıkacaktır. IMF tahminlerine göre borç yükü 2021'de de azalmayacak ancak artış 1-2 puanda kalacaktır^[2].

Buna karşılık vergi gelirlerinde azalma beklenmemektedir. OECD'ye göre "COVID-19 krizinde kamu gelirleri 2008'deki küresel mali krizden daha sert biçimde etkilenecektir^[11]." OECD, ulusal ve uluslararası ekonomik faaliyetlerin hızla azalmasının, bütün büyük vergi kaynaklarını etkileyeceğini tahmin etmektedir. Düşen özel sektör kârlılığı, azalan tüketim ve artan işsizlik, kurumlar vergisi, katma değer vergisi ve gelir vergisinde azalmalara yol açacaktır. Öte yandan vergi indirimleri, vergi afları ve vergi borcu ödemeleri, hükümetlerin açıkladığı ekonomik canlandırma paketlerinin önemli kalemlerini

oluşturmaktadır. OECD, Nisan 2020’de bu tür vergi teşviklerinin 104 ülkede uygulandığını bildirmiştir^[12]. Vergi gelirlerindeki azalmalar özellikle gelişmekte olan ülkelerde kamu maliyelerinde önemli sarsıntıya yol açacak niteliktedir. Nitekim Nisan 2020’de vergi gelirleri bir önceki yılın aynı ayına göre Peru’da yüzde 40, Ürdün’de ise yüzde 49 azalmıştır. Dünya Bankası tahminlerine göre 2020 yılında Sahraaltı Afrika ülkelerinde vergi gelirleri yüzde 12 ila yüzde 16 oranında azalacaktır^[13].

Gelişmekte olan ülkeler, pandemi nedeniyle ihtiyaç duydukları doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından da beklediğini bulamayacaktır. Nitekim sadece Mart ayında gelişmekte olan piyasalardan 83,3 milyar dolar sermaye çekilmiştir^[14]. Uluslararası Finans Enstitüsü (IFF) 2020 yılında portföy yatırımlarının bir önceki yıla göre yüzde 80, diğer yatırım akışlarının ise yüzde 123 azalacağını tahmin etmektedir^[15].

Artan harcamalar ve azalan gelirler nedeniyle çok sayıda devletin uzun yıllar boyunca borç yükü altında kalacağını tahmin etmek güç değildir. Bazı ülkeler yapısal zafiyetlere düşebilir ve bazıları da borçlarını ödeyemez hale gelebilir. Yaşanan krizde gelişmekte olan ülkelerin borç yükü altında ezilmesinin önlenmesi için birtakım önlemler alınmıştır. Nisan 2020’nin ortalarında IMF’nin başışçı ülkeler tarafından finanse edilen Afet Önleme ve Yardım Fonu (CRRT), 25 yoksul ülkenin altı ay boyunca IMF’ye borç ödemelerini karşılamak amacıyla hibe sağlamak için kullanılmıştır^[16]. IMF’nin hedefi bu borç servisini iki yıl daha uzatmaktır. Ayrıca, G-20 maliye bakanları 2020’nin sonuna kadar dünyanın en fakir ülkeleri için borç servisi ödemelerini askıya almayı kabul etmiştir^[17]. Ne var ki bu kaynakların pandeminin ekonomilerde yarattığı tahribatı gidermekte yeterli olacağı kuşkuludur. UNCTAD ve IMF’ye göre gelişmekte olan ülkelerin ihtiyacı olan mali

kaynağın toplamı 2,5 trilyon doları bulabilir^[18]. OECD’ye göre bu büyük finansman ihtiyacını tek veya birkaç kaynaktan elde etmek mümkün değildir. Türkiye’nin de üyesi olduğu örgüt, kısa vadede hane halkı gelirlerini artırmak ve işletmelerin likidite ihtiyacını gidermek için parasal ve mali tedbirleri sürdürmekle birlikte orta vadede daha sürdürülebilir ve kapsayıcı çözümler bulmak zorundadır. Örgüte göre orta ve uzun vadeli mali risk yönetimleri geliştirilmediği takdirde bütün küresel ekonomik sistemin çökme riski bulunmaktadır. Bir OECD raporunda “herkes güvende olana kadar kimse güvende değildir” denmektedir^[19].

OECD, borç sorununa ilişkin olarak ise gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerin sürdürülebilir ve etkin vergi sistemleri geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Vergi gelirlerinin artırılması için kaçakların ve yasadışı para akışlarının önlenmesi konusunda ülkeler arasındaki işbirliğinin artırılması gerektiği de belirtilmektedir^[19].

2.3 Küresel Ticaret Kısa Vadede Normale Dönemeyebilir

COVID-19 salgını şaşırtıcı bir hızla dünyanın her yerine yayılmış ve milyonları etkilemiştir. COVID-19’un yayılmasını sınırlamak ve sağlık sistemi üzerindeki yükü hafifletmek için alınan tedbirler (okulların kapatılması, zaruri olmayan işletmelerin çalışmasına izin verilmemesi, seyahat yasakları vb.) finans ve emtia piyasalarını, küresel ticareti, tedarik zincirlerini, seyahati ve turizmi altüst etmiştir.

Dünya ticareti, pandemi öncesi de bir sorunlar yumağı haline gelmiştir. COVID-19 salgınından önce küresel ekonomi, artan ticari korumacılığın, ABD-Çin ve ABD-AB gibi büyük ticaret ortakları arasındaki ticaret anlaşmazlıklarının, düşen emtia ve enerji fiyatlarının ve İngiltere’nin

AB'den ayrılma sürecine girmesinin yarattığı Avrupa'daki ekonomik belirsizliklerin kalıcı etkisinin altında kalmıştır. Tek tek bakıldığında çözümü mümkün gibi görünen sorunlar, üst üste geldiği için küresel ekonomiyi zayıflatmış ve ulusların esnek siyaset yürütme kabiliyetini daraltmıştır. Bu ortamda COVID-19, küresel ticarete felç etkisi yaratmıştır. Veriler henüz yetersiz olmakla birlikte, 2020'de küresel ticaretin 2008 küresel mali krizi sırasında olduğundan daha fazla azalacağı tahmin edilmektedir. ABD Kongresine sunulan bir raporda küresel ticaretin, küresel ekonomik gerilemenin derinliğine ve kapsamına bağlı olarak yüzde 13 ila yüzde 32 düşeceği tahmin edildiği belirtilmektedir^[8].

Dünya Ticaret Örgütü (WTO) de Nisan ayında dünya ticaret hacminin 2020 sonunda bir önceki yıla göre yüzde 32 azabileceği tahmininde bulunmuştur. Nitekim dünya ticareti yılın birinci çeyreğinde yüzde 3, ikinci çeyreğinde ise yüzde 18,5 azalmıştır. Ne var ki WTO ekonomistleri, yılın üçüncü çeyreğinden itibaren küresel ticaretin yeniden artış eğilimine geçtiğini ve toparlanmanın beklenenden daha erken olabileceğini bildirmiştir. WTO'nun bildirdiğine göre hava kargo ve deniz konteyner miktarı, otomobil satışları ve yurtdışı siparişlerindeki artışlar küresel ticarete kötü günlerin geri kaldığına işaretler^[20].

Ancak küresel ticaretin toparlanması için uluslararası finansman üzerindeki zorlukların tümüyle kalkması gerekecektir. Ayrıca küresel mal ve hizmet ihracatının yaklaşık yüzde 6,5'ini oluşturan bir sektör olan turizm ve havayolu taşımacılığındaki toparlanmanın daha uzun sürebileceği belirtilmektedir. Uluslararası Seyahat ve Turizm Konseyinin tahminlerine göre pandemi nedeniyle uluslararası seyahat edenlerin sayısı yüzde 60-80 oranında azalırken^[21], küresel turizm gelirleri de en az yüzde 25 düşecektir^[22].

Öte yandan pandemi tümüyle kontrol altına alınsa bile, ticaret altyapısındaki eksiklikler, ticaret finansmanına sınırlı erişim, ticareti kısıtlayıcı düzenlemeler ve hantal sınır prosedürleri ticaretin maliyetini artırmaktadır^[8]. Dünya Bankasının tahminlerine göre ilave incelemeler, azalan iş saatleri, karayolu ve sınır tahditleri nedeniyle uluslararası ticarete nakliye masrafları ortalama yüzde 25 artabilir^[22].

2.4 Küresel Tedarik (Değer) Zincirlerinde Aksaklıklar Artabilir

COVID-19 salgınında küresel ticaret daralırken, küresel tedarik (değer) zincirleri de büyük darbe almıştır. Pandemi ile mücadelede alınan zaruri olmayan mal ve hizmetleri üreten işyerlerinin kapatılması ve nakliye zorlukları ara malların teslimatında kesintilere neden olmuş, yalın envanter veya sıfır stoklu (Just-in-time) yönetimi uygulayan imalat endüstrilerinde üretimi ciddi şekilde etkilemiştir. Özellikle salgına karşı temel kişisel koruyucu malzemelerde (Maske, eldiven, siperlik, önlük, dezenfektan vb.) yaşanan tedarik sıkıntısı devletleri, bu tür malzemelerin yerel kaynaklardan tedarik edilmesine yöneltmiştir.

Tedarikte yaşanan kesintiler, OECD'ye göre dünyada imalatın yaklaşık üçte birini, küresel ticaretin yaklaşık yarısını gerçekleştiren^[23] küresel tedarik zincirleri için büyük

bir şok niteliğindedir. Üstelik salgında azalan tüketim uluslararası değer zincirlerinin satışlarının çift haneli rakamlarda azalmasına yol açmıştır^[23].

Pandemi, son 30 yılda inşa edilen küresel tedarik zinciri işletmelerinin maliyetleri ve faydaları hakkında soruları da gündeme getirmiştir. Veriler, salgın öncesinde tedarik zincirlerindeki büyümenin yavaşladığını göstermektedir. Ancak söz konusu yavaşlamanın kısa vadeli olduğu görüşü yaygındır. Söz konusu ağlar, pandeminin ardından, olası kesintilere tedbir olarak daha kısa tedarik zincirleri oluşturmak amacıyla harekete geçmiştir. Ayrıca, ülkelerin çoğu firmaların üretimlerini yurtdışına kaydırmasını ulusal güvenlik için bir tehdit olarak algılamaya başlamışlardır. Ortaya çıkacak baskılar çokuluslu şirketler için yeni riskler oluşturabilir. Zira bu tür işletmeler için tedarikçi değiştirmek, üretim yerlerini başka ülkelere kaydırmak veya kaynak ülkeye geri döndürmek maliyetli olabilir ve ek riskler ortaya çıkarabilir. Zira bu şirketler üretim yaptıkları veya tedarik sağladıkları ülkelerde ciddi pazar paylarına da sahiptir. ABD'de yapılan bir araştırmaya göre, ABD merkezli çok uluslu şirketler satışlarının yüzde 60'ını bağlı kuruluşlarının bulunduğu yabancı ülkede gerçekleştirmektedir^[8].

Bu şokun ardından, firmalar ve ülkeler, tedarikçilerinin coğrafi çeşitliliğini artırarak, orta vadede tedarik zincirlerinin maruz kaldığı riskleri azaltmaya çalışırlar. Örneğin, birçok ülke 2020 boyunca gıda ve tıbbi malzeme ihracatını kısıtlamıştır. Uzun vadede, başka bir salgından ve arz kıtlığından endişe eden devletler, ticari engellerle ithalata bağımlılığı en aza indirmeye çalışmaktadır. Başta ABD olmak üzere, kamuoylarında ekonomik küreselleşmeye karşı yükselen tavır, devletlere, tedarik zincirlerini yerelleştirme yönünde baskı yapmaktadır^[24].

Bu tavır bazı kaynaklarda "ekonomik milliyetçilik"^[25] olarak adlandırılmaktadır ve kimi yorumculara göre ekonomik küreselleşme için sonun başlangıcını haber vermektedir^[26]. Ancak bazı uluslararası kuruluşlar ve yorumcular küreselleşmenin sonu söyleminin yanlış ve riskli olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin OECD'ye göre üretimin ve tedarik zincirlerinin yerelleştirilmesi çabaları sektörlerde maliyetleri artıracığı gibi ekonomide yeni bir belirsizlik yaratacaktır. OECD'nin Haziran 2020'de yayınladığı bir rapora göre, üretim ve tedarik zincirlerinin yerelleştirilmesi ve çokuluslu şirketler aracılığıyla ekonomiler arasındaki karşılıklı etkileşimin azaltılması, dünyada ekonomik faaliyetleri azaltacak ve gelirlerin azalmasına yol açacaktır. OECD'nin yaptığı modellemeye göre örneğin Türkiye, yerelleştirilmiş bir ekonomide 4,11 milyar dolar milli gelir kaybına uğrayacak, yurtiçi hasılası yüzde 7, ithalatı yüzde 16,7, ihracatı ise yüzde 29,5 azalacaktır^[27]. Modellemeye göre, sektörel bazda bakıldığında, üretimin yerelleştirilmesi OECD'nin incelediği hemen her ülkede gıda güvenliğini tehdit altında bırakacak, gıda üretimi yüzde 5 ila 20 arasında azalacaktır. Pandemi ile birlikte ülkelerin ulusal güvenlik açısından ilaç ve tıbbi ürünler sektöründe yerleşme etkisi sınırlı kalmakla birlikte, elektronik ve otomotiv endüstrilerinde ülkeden ülkeye büyük kayıplar ya da kazançlar söz konusu olacaktır^[27].

OECD ayrıca uluslararası değer zincirlerinin COVID-19 sonrası ekonomilerin toparlanmasında hızlandırıcı etkiye sahip olacağını da ileri sürmektedir. Örgüte göre üretim ve tedarik zincirlerinin yerelleştirilmesi pandemi gibi ağır şoklarda ulusal ekonomilerin daha da sarsılmasına yol açacaktır. Dolayısıyla bu tür zincirlerin varlığı küresel ekonominin ani ve büyük şoklara karşı elastikiyetinin sağlanmasında etkili olabilecektir^[23].

Bu görüşe rağmen çok sayıda uluslararası şirketin özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki doğrudan sermaye yatırımlarını azaltmaya hazırlandığı belirtilmektedir. Birleşmiş Milletlere (BM) göre çokuluslu şirketlerin yatırımları 2020'de en az yüzde 40, 2021'de ise yüzde 10 azalacaktır. BM bu durumun gelişmekte olan ülkelerin daha da fakirleşmesine yol açacağından endişe etmektedir^[28].

2.5 Tüketici ve Girişimcilerin Güveni Uzun Süre Onarılamayabilir

COVID-19 krizi sadece doğrudan değil dolaylı olarak da küresel ekonominin çarklarına zarar vermektedir. Krizin dolaylı etkilerinin başında azalan tüketici ve girişimci güveni gelmektedir.

Girişimci güveni, OECD tarafından, "Sanayi sektöründeki mamul malların üretimi, sipariş ve stoklarındaki gelişmelere ilişkin iş dünyasının gelecek performansına ilişkin öngörüsü" olarak tanımlanmaktadır. OECD'nin üye ülkelerdeki girişimcilerle yaptığı ankete göre girişimci güven endeksi, 2008-2009 mali krizinden beri en düşük seviyesine gerilemiştir^[29].

İşletmeler, mevcut kilitlenmenin tüketim ve üretim modelleri üzerindeki uzun vadeli etkisini, finansal krizden bu yana en düşük seviyede değerlendirmektedir. Pandemi öncesi özellikle ABD ve Çin'deki yüksek şirket borçları girişimci güvenini sarsıcı boyutlara gelmiştir^[30]. Pandemi sırasında düşen talep ve tedarik sıkıntılarından dolayı duran çarklar pek çok şirketin kepenk kapatmasına yol açmıştır. İflas ve kapanma, dolayısıyla yüksek işsizlik oranı risklerinin 2021 yılında da devam etmesi beklenmektedir.

COVID-19 pandemisi, tüketici güvenini de büyük ölçüde sarsmıştır. OECD Tüketici Güven Endeksi tarihinin en düşük seviyesindedir^[31]. Pandemi döneminin yarattığı belirsizlikler sadece tüketimi düşürmekle kalmamakta, tüketici davranışlarının değişmesine de neden olmaktadır. Örneğin toplu taşıma araçlarından uzak durulması, buna karşılık bisiklet ve elektrikli küçük araçların kullanılması (Mikromobilite) yükselen bir eğilimdir^[32]. Bu eğilim örneğin otomobil ve akaryakıt satışlarında kalıcı bir düşüşe yol açabilir. Tüketiciler daha az harcama, daha az sosyal etkileşimde bulunma ve belirli mal ve hizmetlerin kullanımını sınırlama eğilimindedir. Bu eğilim, dünyada tüketim artışının durgunlaştığı bir döneme denk gelmiştir. Dünya Bankası verilerine göre 2009-2018 arası, 1970'ten bu yana tüketimin en düşük oranda arttığı 10 yıllık dönem olmuştur^[3].

Pandemi, tüketici davranışlarında dönüşümlere yol açmıştır. McKinsey'in 65 ülkede yaptığı bir araştırmaya göre tüketiciler, pandemi sürecinin belirsizliklerinden ötürü, gelir kaybı beklentisi içindedir ve bu nedenle

alışverişlerinde tasarrufu ön plana çıkarmıştır. Tüketiciler daha fazla fiyat odaklı olmuş, harcamalarında zaruri ihtiyaçlara yönelmiş, başta internet siteleri olmak üzere daha çok kanaldan fiyat ve kalite karşılaştırması yaparak alışveriş yapmaya başlamışlardır^[33]. Tüketici davranışlarındaki bu değişimin uzun süreli olacağına ilişkin kanı yaygındır^[34]. Almanya'da yapılan bir araştırma, tüketicilerin, pandemi döneminde değişen tüketim harcamalarını, sonraki yıllarda artırarak sürdüreceğini göstermiştir^[35]. Bu durumda işletmelerin tüketicilere ulaşma konusunda iş modellerini gözden geçirmesi gerekecektir. Başta gelir istikrarı, sağlık ve dijital saldırılardan koruma olmak üzere tüketici güvenini artıracak önlemler alınmadığı takdirde tüketici güvenliğini pandemi öncesi seviyelere yükseltmek mümkün görülmemektedir.

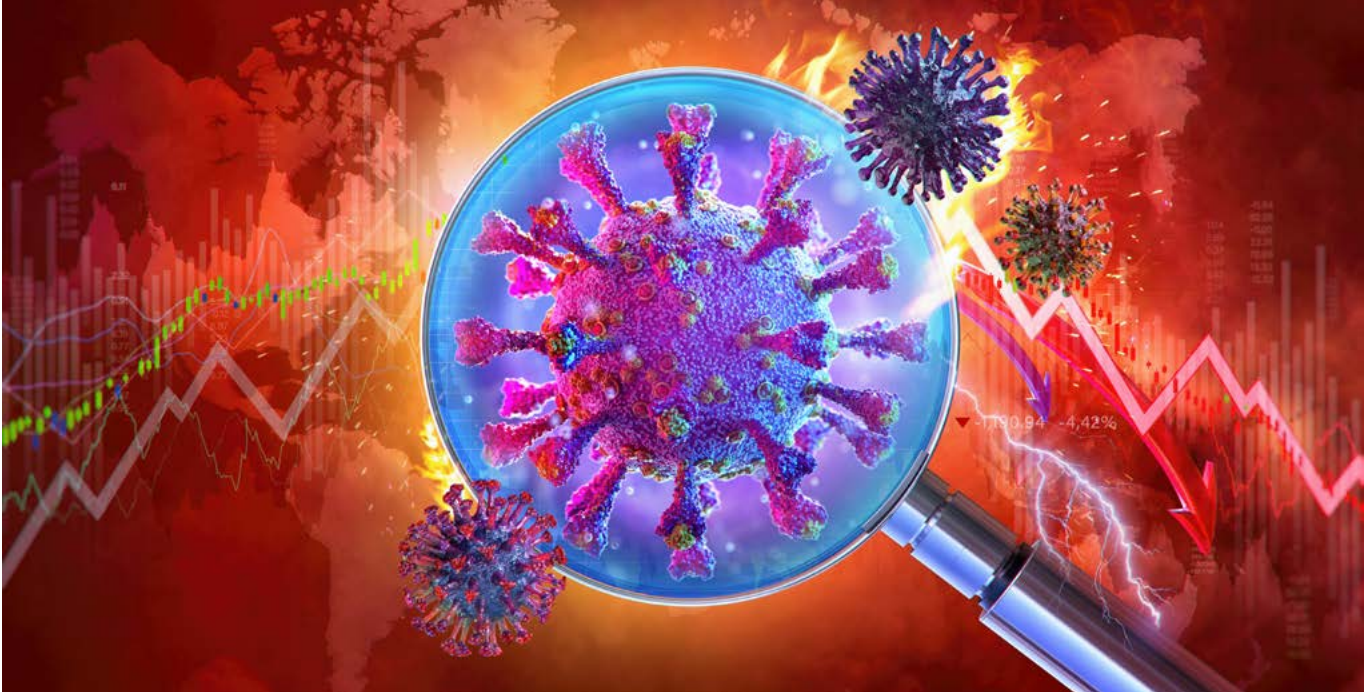
3. TOPLUMSAL ENDİŞELER

COVID-19 ve bunun sonucunda ortaya çıkan ekonomik kriz, toplumsal sorunlara yol açmakta veya var olan sorunları pekiştirmektedir. Kötüleşen sosyoekonomik koşullar, eşitsizlik ve azalan ekonomik fırsatlar, artan sayıda ülkenin sosyal huzursuzluklarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. COVID-19 salgını, toplumun yardıma muhtaç kesimlerinin koşullarını daha da ağırlaştırmakta, daha fazla insanı yoksulluğa itmektedir. Kronikleşmeye yüz tutan yüksek oranda işsizlik ve daha düşük ekonomik büyüme pek çok ülkede toplumsal gerilimi artırmakta, daha fazla şiddet ve istikrarsızlığa yol açmaktadır.

3.1 Yüksek İşsizlik Sosyo-Ekonomik Eşitsizlikleri Artırabilir

COVID-19 salgını sosyal eşitliği, kaynakların uzun vadeli dağılımını ve fırsat eşitliğini ciddi şekilde etkilemektedir. Salgını kontrol etmek için hükümetlerin benimsemek zorunda kaldığı tedbirler pek çok alanda ekonomik ve sosyal eşitsizliğin artmasına yol açmaktadır. Ekonomik faaliyetlerdeki keskin düşüş, küresel işgücü piyasasına büyük bir darbe indirmiştir. Zaruri ihtiyaçları karşılayanlar dışında işyerlerinin kapatılması, çalışanlara getirilen seyahat yasakları, seyahat (özellikle havayolu taşımacılığı) ve turizm sektörüne getirilen kısıtlamalar, yaygın ve sürekli işsizliğin artmasına yol açmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verilerine göre, dünyada çalışma süresi kayıpları 2020'nin ilk çeyreğinde yüzde 5,4, ikinci çeyreğinde ise yüzde 14 azalmıştır. Kayıp süre, birinci çeyrek için 155 milyon, ikinci çeyrek için ise 400 milyon tam zamanlı işe denk gelmektedir^[36]. Sadece ABD'de Haziran ve Temmuz aylarında 5,8 milyon kişi işini yitirmiş, ülkede işsizlik yardımı alanların sayısı 30 milyonun üzerine çıkmıştır^[37].

ILO'ya göre pandemi uzadıkça işsizlik daha da kronik hale gelme potansiyeli taşımaktadır. ILO'nun salgının ikinci dalgasının ortaya çıkıp çıkmayacağına göre hazırladığı en iyimser senaryoda bile 2020 sonunda işsizliğin pandemi öncesi seviyeye gerilemesi mümkün görülmemektedir. Aksine dünyanın işsizler ordusu yılın son çeyreğinde yüzde 4,9 ila yüzde 11,9 arasında artabilir^[36].

Küresel işgücü piyasasındaki büyük daralma, özellikle evden çalışma seçeneğine sahip olmayan düşük vasıflı işçilere büyük darbe vurmuştur. Pek çok gelişmiş ekonomide özellikle vasıfsız veya düşük gelirli çalışanların işlerini koruması amacıyla gelir desteği ve ücret paylaşımı sağlamak için olağanüstü mali önlemler ve sosyal güvenlik tedbirleri uygulanmıştır. Örneğin Türkiye’de işten çıkarmalar belli süreler için yasaklanmış ve kısa çalışma ödeneği tahsis edilmiştir. Bazı ülkeler geçici işten uzaklaştırılanlar için doğrudan nakit desteği sunmuşlardır.

Ancak dünyada kayıt dışı istihdam bu tür olanaklardan yoksundur. ILO’nun tahminlerine göre dünyada iki milyar insan, yani toplam işgücünün yaklaşık yüzde 62’si kayıt dışı işlerde çalışmaktadır^[38].

Sosyal güvencelerden yoksun olarak kayıt dışı çalışanlar, koronavirüs salgınında açlıkla karşı karşıyadır ve hastalığa daha açık hale gelmektedir. Dünya Gıda Programı (WFP), yoğun açlık çeken insan sayısının, pandemi öncesine göre yüzde 82 artarak 2020 sonunda 270 milyona çıkabileceğini tahmin etmektedir^[39]. Yardım kuruluşu Oxfam’a göre, pandemi sırasında günde 12.000 kişi açlıktan yaşamını yitirebilir^[40].

Yoksulluk ve hastalık çok sık iç içe geçmektedir. Pek çok düşük gelirli ülkede su kıtlığı çekilmektedir. İklim değişikliği, çatışma ve altyapı eksikliği, milyonlarca insanın yaşadığı yere yakın bir güvenli su kaynağına erişimini engellemektedir. Temel hijyen şartlarına kavuşmamak da insanları salgın hastalıklara karşı hayati korunma önlemlerinden yoksun bırakmaktadır.

Ayrıca sosyal eşitsizlikler sağlık sistemleri üzerinde baskıyı da artırmaktadır. Hastanelere başvurular artmakta, kısıtlı gelirini kaybeden alt gelir grupları, alınan sosyal mesafelendirme önlemlerinin daha kısa sürede kaldırılmasını talep edebilmektedir.

Pandemide yaygın olarak başvurulan tedbirlerden biri tüm eğitim kurumlarında eğitime ara verilmesi

olmuştur. Örneğin Türkiye’de referans vakanın tespit edilmesinden itibaren bir hafta bile geçmeden okullar kapatılmıştır. 23 Nisan 2020’ye gelindiğinde 189 ülkede eğitime ara verilmiş, 1,5 milyardan fazla öğrenci okulsuz kalmıştır^[41]. Çok sayıda internet üzerinden uzaktan eğitim programı başlatılmıştır. Ancak dünyanın büyük bölümünde milyonlarca çocuk internete erişimden uzaktır. Özellikle kırsal alanlarda dijital içerme oldukça düşüktür ve öğretmenler bile öğrencilerine öğrenme materyallerini dağıtmak için gerekli internet kapsamına sahip olamayabilir. OECD’ye göre gelişmiş ülkelerde çocukların bilgisayara erişimi yüzde 95’e ulaşırken, örneğin Endonezya’da bu oran yüzde 34’te kalmaktadır^[42]. Üstelik okulların kapalı olması, günlük tek beslenmesi okul öğünü olan 370 milyon çocuğu yetersiz beslenme ile karşı karşıya bırakmaktadır^[43].

Dahası, gelişmekte olan ülkelerde genellikle daha fazla kardeşi olduğu için, evde öğrenmek için sessiz bir yer bulma olasılığı çok az olan veya hiç olmayan çocuklar vardır. Sonuç olarak, insan sermayesi kaybının dağılımı boyunca orantısız olması muhtemeldir ve bu da gelecekte daha fazla eğitim ve gelir eşitsizliğine yol açabilir^[44]. Nitekim UNICEF’in tahminlerine göre 2014-2015 Ebola salgını sırasında çoğunluğu Batı Afrika’nın gelişmemiş ülkelerinde yaşayan 5 milyon çocuk bir yıl boyunca eğitim alamamış ve çoğu eğitime bir daha geri dönememiştir^[43].

Öte yandan dijital ve uzaktan eğitimin verimli olduğu tartışmalıdır. Birçok çalışma, eğitim süresinin azalmasının akademik başarıyı düşürdüğünü göstermektedir^[44]. Eğitim sürecindeki kesintiler çocukların gelecekteki gelirlerini de etkilemektedir. ABD’de yapılan bir araştırma COVID-19 sürecindeki eğitim kayıplarının gelecekteki gelir kayıplarını artırdığını, olası gelir kaybının ABD milli gelirinin yüzde 12,7’sine erişebileceğini göstermektedir^[45].

İşsizlik ve sosyal eşitsizlikler, kısa vadede onarılmaması güç problemler olduğundan kısa vadede en önemli riskler olarak belirmektedir. Yeniden eğitim, gelir desteği ve diğer aktif işgücü piyasası politikalarının yokluğunda uzun vadeli işsizlik ve yoksulluk riski de yüksektir. Özellikle genç işsizliğin hızla artması ve eğitimdeki kayıplar nedeniyle tüm dünyada geleceğe dair endişeleri artmış bir “Kayıp nesil” oluştuğu yaygın bir kanı hale gelmiştir^[46].

3.2 Toplumsal Karışıklıklar Artabilir

Toplumsal karışıklık, her yıl Küresel Barış Endeksi’ni hazırlayan Ekonomi ve Barış Enstitüsü tarafından, “100’den fazla kişinin katıldığı, fiziksel şiddet uygulanan ayaklanmalar, 1000’den fazla kişinin katıldığı genel grevler ve 100’den fazla kişinin katıldığı hükümet karşıtı gösteriler” olarak tanımlanmaktadır^[47].

Bu anlamda toplumsal karışıklıklar son 10 yılda büyük artış göstermiştir. Küresel Barış Endeksi 2020 raporuna göre, 2011-2019 döneminde toplumsal karışıklıklar yüzde 282 oranında artmıştır. 2019 yılında başta Hong Kong, Şili, Bolivya, Lübnan ve Fransa olmak üzere 60’tan fazla ülke ve bölgede en az bir toplumsal karışıklık yaşanmış, bunlardan bazıları aylarca sürmüştür^[47]. Bir başka sayıma göre 2017’den bu yana 100’e yakın hükümet karşıtı gösteri düzenlenmiş, bunların yaklaşık 30’u hükümetlerin görevden uzaklaşması ile son bulmuştur^[48].

COVID-19 pandemisinde, özellikle Mart ve Nisan aylarında alınan karantina tedbirleri, toplumsal karışıklıkların bu dönemde önceki yıla göre yüzde 90’a varan oranda azalmasına neden olmuş^[47], ancak olaylar Mayıs ayında yeniden tırmanışa geçmiştir. ABD’de siyahi George Floyd’un polis şiddetiyle ölmesinin ardından başlayan protestolar giderek küresel bir boyut almıştır^[49]. Sırbistan’da pandemi yasaklarının kısa bir serbestleşmenin ardından yeniden getirilmesi günlerce süren şiddetli protestolara yol açmıştır^[50]. Çin’de küçük dükkân sahipleri kira ödemeleri ertelenmediği^[51], Pakistan’da doktorlar kendilerine yeterli kişisel korunma malzemesi verilmediği^[52], İtalya’da Katolik din adamları toplu törenlere izin verilmediği^[53] için protesto gösterileri düzenlenmiş ve bunların çoğunda şiddet olayları yaşanmıştır. Bunlara ilave olarak İsrail’de hükümetin pandemiye kişisel özgürlükleri kısıtlamak için kullandığı^[54] ve Şili’de pandemi önlemlerinin açlığa yol açtığı^[55] gerekçeleriyle toplumsal eylemler gerçekleştirilmiştir.

COVID-19’un yarattığı ekonomik krizin, yukarıda değinildiği gibi, işsizliği artırarak, eşitsizliği genişleterek, çalışma koşullarını kötüleştirerek, sosyo-ekonomik ve siyasi sistemden yabancılaşma yaratarak ve sivil huzursuzluğu artırarak gerilimleri büyütmesi muhtemeldir. Bir araştırma kuruluşu tarafından hazırlanan Toplumsal Karmaşa Endeksi’ne göre, 2020 yılının ikinci yarısında 37 ülkede ciddi toplumsal olaylar beklenmektedir^[56]. Pandemi ile daha da artan toplumsal huzursuzlukların giderilmesi için ülkelerin kronik ekonomik, siyasal ve toplumsal konulardaki yapısal sorunlarını gidermesi gerekmektedir.

4. JEOPOLİTİK RİSKLER

Dünya ekonomisi, bireysel ve toplumsal yaşam üzerinde bunca etkisi bulunan ve uzunca bir süre risk oluşturmaya devam edecek bir sağlık krizinin siyasi sonuçlar doğurması doğal olacaktır. Pandeminin sadece ulusal değil küresel siyaset üzerinde önemli etkileri olacağı, küresel siyaset sahnesinde yeni bir durum yaratmamakla birlikte, son dönemde yaşanan değişimleri hızlandıracağı yönünde görüşler bulunmaktadır.

Pandemi döneminde ABD ile Çin ve Rusya arasındaki gerilimler, salgınla mücadele için ulus devletlerin artan merkezi rolü, küreselleşme karşıtı görüşlerin daha fazla taraftar bulması ve benzeri gelişmeler jeopolitik alandaki temel eğilimlerin ekonomik, siyasi, güvenlik ve insani alanlarda bazı riskleri beraberinde getireceği tartışmalar arasındadır.

4.1 Korumacılık ve İzolasyonizm Siyaseti Yeni Sınırlamalar Getirebilir

WEF’in 347 risk yöneticisi ile yaptığı ankete katılanların yüzde 48,7’si olası bir ikinci dalga veya yeni bir pandeminin ortaya çıkışı olasılığına bağlı olarak uluslararası yük ve yolcu akışına daha fazla kısıtlama getirilmesinden endişelerini dile getirmiştir. Ankete katılanların yüzde 17’si bazı ülkelerde stratejik sektörlerin devletleştirilmesinden, yüzde 7,8’i ise krizle küresel mücadelede çokuluslu örgütlere desteğin düşmesinden endişe ettiğini belirtmiştir^[57].

Söz konusu endişelerin nedeni devletlerin pandemi ile mücadele kapsamında bir yandan salgının önüne geçebilmek öte yandan ekonomilerini yaşanan krizden korumak için çok sayıda kısıtlamaya başvurmalarıdır. Pandemi riski sürdüğü sürece devletlerin, bu tür kısıtlayıcı uygulamalara başvurmayı sürdüreceğini tahmin etmek güç değildir. Ortaya çıkan büyük sağlık krizi, devletlerin son 40 yılda ve özellikle Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana karşılıklı bağımlılık anlayışının egemen olduğu uluslararası sistemden bağımsız olarak, ulusal çıkarları ön planda tutarak eyleme geçmesinin önünü açmıştır. Devletler bir kez daha ön plana çıkmış ve uluslararası sistemin merkezine oturmuşlardır.

Ancak devletlerin, korumacı ve izolasyoncu politikalara eğilimi pandemi ile başlamış değildir. Örneğin Sovyetler Birliği’nin dağılmasından fiili olarak tek kutuplu dünyanın lideri olarak beliren ABD, Donald Trump’ın göreve başladığı 2017’den itibaren, ülkesinin liderliğinden vazgeçmiş, ABD çıkarlarını uluslararası sistemden üstün tutan bir siyasete yönelmiştir. Trump yönetimi, ordusunu bir dizi askeri operasyondan, uluslararası kurumdan, uluslararası silahsızlanma ve iklim değişikliği ile mücadele anlaşmasından çekmiş; ülkesinin ithalatını azaltma yönünde bir dizi vergi yükseltme kararı almış, uluslararası ticaret anlaşmalarını yenilemekten kaçınmış ve ABD merkezli çokuluslu şirketlere üretimlerini ABD topraklarına kaydırma yönünde baskı yapmıştır. Öte yandan İngiltere, AB’den çıkış sürecine girmiştir. Avrupa ve dünyanın pek çok ülkesinde, küreselleşme karşıtı partiler güçlenmekte ve iktidara gelmektedir.

Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Ticaret Örgütü ve BM'nin tüm organlarının işlevi konusunda itirazlar yükselmektedir^[58]. Dahası AB ve NATO gibi stratejik yapılar üzerinde tartışmalar yürütülmektedir.

Devletlerin yükselişinin, ekonomik ve siyasi küreselleşmenin sonunu getirebileceği endişeleri dile getirilmektedir. Soğuk Savaş'ın son bulmasıyla liberal siyasi ve ekonomik ilkeler üzerine kurulu küreselleşme, ülkelere mukayeseli üstünlükler çerçevesinde siyasi ve ekonomik yarar getirdiği sürece destek bulmuştur. Ancak pandemi gibi büyük bir krizde ülkelerin, küresel ekonominin karşılıklı bağımlılık değerlerini bir kenara iterek, maske ve kişisel korunma malzemesi tedariki yarısına girmesinin^[59] gösterdiği gibi artık ülke çıkarları ön plana çıkmaktadır. Pandemi, sağlık ürünleri, savunma, ilaç ve gıdada dışa bağımlılığının tehlikelerini ortaya çıkarmıştır. 60'tan fazla ülke kişisel korunma malzemelerinin ticaretini yasaklamış veya sınırlama koymuştur^[60]. Gıda güvenliğinin sağlanması için ithalat ve ihracata sınırlamalar getirilmektedir^[61].

Devletlerin bu alanlarda daha fazla kendine yeterlilik çabalarını artırması beklenebilir. Ancak yukarıda değinildiği gibi korumacı politikalar uluslararası mal ve sermaye akışlarını engelleyerek hem ulusal ekonomilere hem de tüm küresel ekonomik sisteme zarar verebilecektir. BM, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Bankası pandemi tedbirleri kapsamında uluslararası gıda ticaretinin engellenmesinin gelişmekte olan ülkelerde 49 milyon kişiyi açlığa iteceği ve bu ülkelerde istikrarsızlığı artıracığı uyarısında bulunmaktadır^[62].

Korumacı ve izolasyoncu politikaların küreselleşme aleyhine güçlenmesinin kalıcı bir olgu olup olmadığı tartışma konusudur. Söz konusu siyasi tercihler son 10 yıldır sürekli güç kazanmaktadır ve pandemi bu siyasetin kimi yönlerinin doğruluğuna kanıtlar vermiştir. Öte yandan yapılan kamuoyu araştırmaları, dünya kamuoyunun yaşanan krize rağmen uluslararası işbirliği ve dayanışmaya güveninin henüz yok olmadığını göstermektedir. ABD'de^[63] ve Japonya'da^[63] yapılan araştırmalar ulusal devletlerin baskılar ve pandemiye rağmen Çin'de üretmeye son vermeyi düşünmediklerini ortaya koymuştur. Yaşanan krizin boyutları ve büyük maliyeti, uluslararası işbirliğini zorunlu kılmaktadır.

4.2 Jeopolitik Avantaj Elde Etmek İçin COVID-19 Krizi Kötüye Kullanılabilir

WEF anketine yanıt verenlerin yüzde 24,2'si, "Jeopolitik avantaj elde etmek için COVID-19 krizinin kötüye kullanılmasının" ciddi bir risk oluşturduğuna inanmaktadır. Dünyada 200'e yakın ülkenin pandemi ile mücadeleye odaklandığı bir dönemde jeopolitik avantaj peşinde koştuğu iddia edilen ülkelerin sayısı sınırlıdır. Batı kamuoyunda Çin ve Rusya'nın "Batı demokrasilerinin altını oymak için" bu tür çabalara giriştiği görüşü yaygındır. Bu görüşe göre Çin ve Rusya öteden beri ABD ve Batı ittifakını bölmek ve demokratik zafiyetlerini artırarak avantaj sağlamaya çalışmakla itham edilmektedir.

Bizzat ABD Başkanı Donald Trump tarafından virüs üreterek pandemi yaratmakla suçlanan Çin'in^[64],

pandemi sonrası dünya siyasetinde ABD karşısında en büyük güç olacağı yaygın bir kanıdır. Pek çok analizde "Kuşak ve Yol İnisiyatifi" programı aracılığıyla sağladığı krediler ve doğrudan tıbbi yardımlarla Çin'in pandemi döneminde pek çok gelişmekte olan ülke ve bu arada İtalya gibi "Batı ittifakının" önemli üyeleri arasında prestijini artırdığı belirtilmektedir^[65]. Temmuz 2020'de Çin ile İran arasında imzalanan ticari ve askeri anlaşma da bu kanıyı pekiştirmiştir^[66].

ABD ve Batı kamuoylarında seçimlere hile karıştırdığı iddialarıyla itham edilen Rusya ise, dezenformasyon ve siber saldırı yöntemlerini kullanarak jeopolitik çıkar elde etmeye çalışmakla suçlanmaktadır. Rusya; İtalya ve ABD'ye yaptığı tıbbi yardımlar^[67] ve COVID-19'a karşı geliştirdiği aşığı paylaşmaya hazır olduğu yönündeki "yumuşak güç diplomasisi" (veya Batı medyası tarafından adlandırıldığı şekliyle "maske diplomasisi") adımlarıyla da bu görüşü güçlendirmiştir.

Rusya ve Çin'in pandemiden güçlenerek çıkması genellikle Batı kamuoylarında bir risk olarak algılanmaktadır ve bunun perde arkasında pandemiye Avrupa'nın büyük bölümünün ve ABD'nin kötü sınav vermesi gelmektedir. Pandemi sırasında İtalya ve İspanya'da sağlık sisteminin kabiliyetlerinin sınırında hizmet verirken çekilmiş görüntüler Batı kamuoyunda travma etkisi yaratmıştır. Ardından ABD'nin pandemi ile mücadelede başarısız görüntüsü bu endişeleri körüklemiştir. Bazı yorumcular "Süper güç ABD'nin pandemi karşısında bozguna uğradığını" bile ileri sürmüştür^[68]. Keza dünyada belirlenen COVID-19 vakalarının dörtte biri, dünya nüfusunun yüzde 4'ünü barındıran ABD'de belirlenmiştir. Pandemi ile mücadeleyi eyalet yönetimlerine terk eden Başkan Donald Trump, genel olumsuz tablodan sorumlu tutulmaktadır^[68]. Yaklaşan başkanlık seçimleri Rusya'nın kampanya dönemine etki edebileceği endişelerini de artırmaktadır.

Çin veya Rusya'nın ABD ve AB karşısında dünyanın dengeleyici gücü olup olamayacağını zaman gösterecektir. Ancak COVID-19 krizinde ekonomileri sarsılan ve toplumsal huzursuzluğun arttığı Batı'da toparlanmanın uzun süreceğinin işaretleri gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında özellikle Çin'in uluslararası alanda nüfuzunu artırmasının bu ülke ile ABD arasındaki gerilimi artırma olasılığı artmaktadır. Ancak Batı'nın Çin ve Rusya'nın dengeleyici güç olarak dünya sahnesinde konumunu güçlendirmesinin önüne geçmesi olası görülmemektedir^[69].

4.3 Pandemi Yeni Çatışmaları Tetikleyebilir Veya Eskilerini Canlandırabilir

BM eski Genel Sekreteri Ban Ki-mun, Ağustos 2020'de, pandemi devletlerin sınırlarını kapatıp üç milyardan fazla insanı karantinaya alırken ve onlarca sektörde işletmeler kapanırken dünyanın çatışmalara son vermemesinin "şaşkınlık verici" olduğunu söylemiştir. Gerçekten de BM'nin son Genel Sekreteri Antonio Guterres'in Mart ayında yaptığı pandemi ile mücadeleye odaklanmak için tüm çatışmalarda ateşkes sağlanması çağrısı çok az karşılık bulmuştur. Guterres, Ağustos 2020'de "Pandemi sadece yoksulluğun azaltılması yönündeki çabalarımızı

geriye döndürmüyor, mevcut çatışmaları şiddetlendiriyor ve yenilerine yol açıyor” uyarısında bulunmuştur^[70].

ABD ile İran arasında sıcak çatışma olasılığı ile başlayan 2020’de Afganistan, Yemen, Etiyopya, Libya ve Burkina Faso’da çatışmalar sürmektedir^[71]. Suriye, Irak ve Ukrayna’da çatışma riski sürmektedir. ABD, İsrail ve Körfez ülkeleri ile İran arasındaki gerilime Çin de dahil olmuş gibi gözükmektedir. Keşmir sorununda Pakistan ile Hindistan arasındaki düşük yoğunluklu çatışmalar, Çin ile Hindistan arasında Haziran ayında yaşanan çatışmalarla içinden çıkılmaz bir hal almıştır^[72].

Pandemi, daha önce değinildiği gibi iç çatışmaları artırma potansiyeline sahiptir. Ayrıca Dünya Gıda Programı tahminlerine göre 2020 sonunda 265 milyon insan daha açlık ile karşı karşıya kalabilir^[73]. İç karışıklık ve gıda güvenliğinin ortadan kalkması, yeni bir göç dalgasını ve uluslararası çatışmaları tetikleyebilir, 2020 dünyanın barış ve istikrarı açısından dönüm noktası olabilir.

5. TEKNOLOJİ RİSKLERİ

COVID-19 salgınının bir diğer etkisi de dijitalleşme sürecini hızlandırmış olmasıdır. 21’inci yüzyılın çığır açıcı teknolojileri, pandemi ile mücadelede bilim insanları ve yetkililerin en büyük yardımcısı haline gelirken, birçok işletme ve okulun salgın sırasında da çalışmaya devam etmesini sağlamıştır. Pandemi, henüz emekleme safhasındaki, uzaktan eğitim, uzaktan çalışma ve e-sağlık gibi uygulamalar için hızlandırılmış bir deneme süreci haline gelmiştir. Dijital medya ve eğlenceler ile e-ticaret karantina tedbirlerinin evlere kapattığı milyonlarca insanın zorlu koşullara intibakını kolaylaştırmış ve ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamıştır. Ancak bu yoğun kullanım dijital risk artışını da beraberinde getirmiştir. Bu bölümde pandemi sonrasında da büyük bir risk oluşturacak teknolojik risklerden bazıları incelenecektir.

5.1 Siber Saldırıları ve Siber Suçları Artabilir

Küresel pandemi; evden çalışan, uzaktan eğitim alan ve çevrimiçi alışveriş yapanların sayısında patlamaya yol açarken siber güvenlik ihlallerinin de tırmanmasına yol açmıştır. ABD Federal Araştırma Bürosu (FBI) Haziran 2020’de siber saldırı ihbarlarının pandemi öncesine göre dört kat arttığını, kuruma her gün 3.000 ila 4.000 arası siber saldırı şikâyeti geldiğini duyurmuştur^[74]. Microsoft daha fazla saldırı olduğu görüşündedir. Şirket, ABD’de günlük siber saldırıların Nisan ve Mayıs aylarında günlük 20.000-30.000 arasında olduğunu bildirmiştir^[75]. Uluslararası Kriminal Polis Teşkilatı (INTERPOL), Ağustos 2020’de, siber suçluların pandemi saldırıları için kullandığını, 80 ülkede “korona” veya “COVID” başlıklı aramalarda ortaya çıkan 200.000’den fazla suç amaçlı internet sitesi belirlediğini duyurmuştur. Kuruluşa göre saldırıların yüzde 36’sı, kötü amaçlı yazılım (malware) ve fidye amaçlı yazılımlarla (ransomware) yapılmaktadır. Interpol, “Şirketler ve kurumlar uzaktan çalışma sistemlerine geçtikçe suçlular veri çalmak, kâr elde etmek ve karışıklıklara yol açmak

için güvenlik zafiyetlerinden yararlanmaktadır” açıklamasını yapmıştır^[76].

Siber saldırılardan uluslararası kurumlar, devlet kurumları, şirketler ve üniversiteler dahil hemen her türlü kuruluş etkilenmiştir. Saldırganlar Dünya Sağlık Örgütü’nün adını kullanarak sahte bağış kampanyası başlatmış^[77], Bill Gates gibi isimlerin Twitter hesaplarını ele geçirip fidye talep etmiş^[78], çok kullanılan telekonferans yazılımının 1.700 adet sahtesini üretmişlerdir^[79].

Saldırganlar yeni ve daha büyük zararlara yol açan yöntemler de kullanmaya başlamıştır. Siber suçlular, veri çalmak ve para sızdırmak amacıyla şirketlerin cep telefonu cihaz yönetim sistemlerine sızmıştır. Pandemi döneminde tırmanan bir siber suç da, çalınan verileri kamuoyuna ifşa etme tehdidi ile saldırıdan etkilenenler üzerinde çifte baskı kurmaktadır^[80].

Siber suçların yakın gelecekte azalacağına dair bir işaret de beklenti de yoktur. Siber saldırılar, WEF’in 247 risk yöneticisi ile yaptığı ankette en ciddi riskler arasında yer bulmuştur. Ankete katılanların yüzde 38’i siber saldırılar ve veri sahtekârlığının yakın geleceğin en büyük risklerinden biri olduğunu belirtmiştir^[57]. Mayıs ayında Barracuda.com tarafından yapılan bir başka ankete göre işletme sahiplerinin neredeyse yarısı (yüzde 49) uzaktan çalışma pratikleri nedeniyle bir siber saldırıya maruz kalacağını tahmin etmektedir^[81]. Ortaya çıkan bu teknoloji risklerinin çoğu, COVID-19 öncesinde tehlike arz etmiştir. Şimdi bu riskler üzerinde daha fazla durulması gerektiği aşikârdır.

5.2 Otomasyon İşsizliği Daha da Artırabilir

Pandemi, küresel çapta tedarik zincirlerinin zafiyetlerini ortaya çıkarmıştır. Hammaddeler ve ara mamul teminininde yaşanan sorunlar, otomotiv ve elektronik gibi büyük sektörlerde üretim süreçlerinin durmasına neden olmuş, ülkeler doktorlarına bile uzun süre kişisel korunma araç ve malzemelerini sağlayamamıştır. Bazı devletler, küresel tedarik zincirine sahip şirketlere, stratejik üretimleri ve tedarik zincirlerini çıkış ülkelerine kaydırması yönünde baskı yapmaktadır. Şirketler ise ortaya çıkacak maliyet sorunlarını aşabilmek için süreçlerinde daha fazla dijitalleşme ve otomasyona başvurabilir. Örneğin düşen tüketim ve fiyatlar nedeniyle petrol ve doğalgaz sektöründe otomasyonun hızlandığı belirtilmektedir^[82]. ABD’deki işletmelerde robot ve yapay zekânın pandemi işlerini kaybedenlerin yerini almaya başladığı 2025 yılına kadar 2 milyon kişinin işini kaybedebileceği belirtilmektedir^[83].

Katmanlı imalat gibi tekniklerin uygulanması ve nesnelerin interneti uygulamalarıyla üretim ve tedarik zincirlerinin büyük dönüşüm geçireceği, dolayısıyla üretimde yeni bir sanayi devrimi yaşanacağı öteden beri belirtilmektedir. Pandemi “Dördüncü Sanayi Devrimi” olarak da adlandırılan bu süreci hızlandıracak koşulları yaratmıştır. Ancak Dördüncü Sanayi Devrimi’nin savunucuları dahi, bu dönüşümün işsizliği ve dolayısıyla toplumsal huzursuzluğu artıracak olduğunu öngörmekte ve dönüşümden etkilenen milyonlarca insanın, yeni dönemin ihtiyaç duyduğu vasıflarla donatılması gerektiğini belirtmektedir^[84].

5.3 Mahremiyet ve Temel Hakların İhlali Artabilir

Pandemi sırasında virüs bulaşmış hastaların takibine ilişkin uygulamalar kişisel hakların ihlali endişelerini beraberinde getirmiştir. Pandeminin ortaya çıktığı Çin’de, büyük teknoloji şirketlerinin, virüs taşıdığı belirlenenlerin temas kurduğu kişilerin tespit edilmesi için kredi kartı hareketlerinden mobil aramalarına ve konum bilgilerine kadar kişisel bilgileri geliştirdikleri yapay zekâ yazılımlarıyla incelediği belirtilmektedir^[85]. Çin’in ayrıca hasta takibi için büyük kamera ağı ve insansız hava araçlarını devreye aldığı da iddialar arasındadır^[86]. Güney Kore ve Hong Kong’da virüs taşıdığı tespit edilenler elektronik bileziklerle takip edilmiştir^[87]. İsrail’in hasta takibi için istihbarat amaçlı kullandığı cep telefonu izleme yazılımlarına başvurduğu belirtilmektedir^[88]. Benzeri izleme teknikleri Avrupa’da da geliştirilmiştir^[89]. Dünyada 30 kadar ülkenin bu tür uygulamaları kullandığı belirlenmiştir^[90].

Kamu sağlığını ilgilendiren bir meselede teknolojinin olanaklarından yararlanılması kaçınılmazdır. Ancak insan hakları savunucuları pandeminin yaygın hak ihlallerine bahane olamayacağını savunmaktadır. Kişisel verilerin izinsiz kullanımına ilişkin düzenlemelere rağmen kişilerin rızası beklenmeden alınan veriler tepki doğurmaktadır. Avrupa’da yapılan bir araştırma, halkların yarısından fazlasının pandemi kontrolü amacıyla kişisel verilerinin izinsiz kullanımına karşı çıktığını göstermiştir^[91].

Üstelik izleme yazılımlarının güvenliği de endişeleri artırmaktadır. Yapılan araştırmalar pandemi takip uygulamalarının büyük bölümünün güvenlik açıkları içerdiğini ve kişisel verilerin yanlış ellere geçmesinin olası olduğunu göstermiştir^[92]. Üstelik Singapur ve Tayvan’da yapılan araştırmalar bu yazılımların virüs bulaşmış kişilerin temas ettiği kişileri tespit için çoğunlukla yanlışlığı ortaya koymuştur^[93].

5.4 İnternet Altyapısı Sorunları Artabilir

COVID-19 salgını, internet ve dijital teknolojilere erişimin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. İnternet ve mobil teknolojilerle erişilebilen sağlıkla ilgili bilgiler virüsün yayılmasını azaltabilmekte ve hayat kurtarabilmektedir. Birçok çevrimiçi hizmet, karantina tedbirleri kapsamındaki kısıtlamalarda iş yaşamı, eğitim ve alışveriş faaliyetlerinin sürmesine de yardımcı olmaktadır.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de pandemi döneminde internet kullanımı artmıştır. Bir internet servis sağlayıcısının verdiği bilgiye göre, Türkiye’de sabit internet abonelerinin internet veri kullanımı, pandemi öncesine göre yüzde 42 artarak kişi başına 178 GB’ye ulaşmıştır^[94]. İngiltere’de pandemi döneminde sabit internet kullanımının yüzde 60, mobil internet kullanımının ise yüzde 50 arttığına dair veriler yayınlanmıştır^[95].

Yoğun kullanım internet bağlantılarının yavaşlamasına ve aksamasına yol açmaktadır. ABD’de karantina tedbirlerinin en sıkı biçimde uygulandığı dönemde 750 binden fazla noktadan alınan veriler, internet hızının standartların altında olduğunu göstermiştir^[96]. Küresel çapta milyonlarca aboneli bulunan Amazon, Disney,

Youtube ve Apple internet trafiğini rahatlatmak için yayın çözünürlüğünü azaltma kararı almışlardır^[97].

Pandeminin beklentilerin üzerinde uzun sürebileceği, devletlerin karantina tedbirlerine yeniden başvurmak zorunda kalacağı, daha fazla insanın uzaktan çalışmaya katılabileceği, daha fazla öğrencinin uzaktan eğitim almak zorunda kalabileceği ve daha fazla hastanın uzaktan tele sağlık servisleriyle takibinin sağlanmak zorunda kalacağı tahminleri ülkeleri bilişim altyapıları üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. UNESCO verilerine göre dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 55’i sabit veya mobil internet erişimine sahiptir^[98]. Gelişmiş ülkelerde internet erişim oranı yüzde 87’yi bulurken (Türkiye’de yüzde 88^[99]), bu oran gelişmekte olan ülkelerde yüzde 19’a düşmektedir^[100]. Ancak gelişmiş ülkelerde de büyük bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. İnternetin icat edildiği ABD’de 19 milyon ailenin internet aboneliği bulunmaktadır^[101] ve 12 milyon çocuk internetsiz evlerde yaşamaktadır^[102]. Afrika’da mobil internet, para transferinden sağlık alarmlarına kadar pek çok alanda iletişim ve bilgi aktarım ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ancak Afrika’da erişim maliyeti hâlâ çok yüksektir ve hesaplamalara göre 1 GB internet kullanımının ücreti aylık gelirin yüzde 40’ına ulaşabilmektedir^[103].

COVID-19 salgını, zengin ve fakir, gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerin bilişim altyapılarının zayıflıklarını ortaya çıkarmıştır. Erişimin artırılması, internet kapasitesi ve hızının yükseltilmesi için devletler daha fazla arayışa girmek zorunda kalacaktır.

6. SONUÇ

COVID-19, tarihte eşine az rastlanır muazzam bir küresel krizi tetiklemiştir. Üstelik krizin sonu hâlâ belirsizdir; daha uzun sürerse daha da kötü sonuçların çıkması mümkündür. Dünya derin bir dönüşüme uğrayacak olmakla birlikte bu değişimin yönleri henüz belirmemiştir.

Pandemi gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerde ekonomik daralmaya neden olacaktır. Dahası, pandeminin uzun vadeli büyüme beklentilerinin temel belirleyicilerine kalıcı zarar vermesi ve önümüzdeki yıllarda yaşam standartlarını daha da aşındırması muhtemeldir. Kriz, toplumların savunmasız kesimleri üzerinde daha fazla olumsuz etki yaratırken, yeni insani krizler doğurma potansiyeline de sahiptir. Siyasi öncelikler krizin insani maliyetlerini hafifletmek ve kısa vadeli ekonomik kayıpları azaltmak olacaktır.

Güvenin yeniden tesisi ise krizle mücadele tedbirlerinin meşruluğuna, etkili olmasına toplumların ortak bir sinerjide bir araya gelmesine bağlı olacaktır. Bu analizde bir kısmının altını çizmeye çalıştığımız gibi, pandemide ortaya çıkan riskler son derece karmaşık ve küresel refah, barış ve istikrarı tehlikeye atacak niteliktedir. Söz konusu risklerin iyi analiz edilmesi daha sosyal ve adil bir küresel sisteme yol açacak cesur politikaların ortaya konulmasını sağlayabilir. Bu cesur eylem ve politikalar için küresel koordinasyon ve işbirliği kritik olacaktır.

KAYNAKÇA

- [1] *Türkiye Bilimler Akademisi*, (2020), "COVID-19 PANDEMİ DEĞERLENDİRME RAPORU", (17 Nisan 2020), <http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/kovidraporu/T%20C3%9CBA%20Covid-19%20Raporu%201.%20G%C3%BCncelleme.pdf>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [2] *IMF*, (2020), "A Crisis Like No Other, An Uncertain Recovery", (Haziran 2020), <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WEO/2020/Update/June/English/WEOENG202006.ashx?la=en>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [3] *World Economic Forum*, (2020), "COVID-19 Risks Outlook A Preliminary Mapping and Its Implications", (Mayıs 2020), http://www3.weforum.org/docs/WEF_COVID_19_Risks_Outlook_Special_Edition_Pages.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [4] Chazan, Guy; Gross, Anna; (2020), "Europe battles to contain surge in Covid-19 cases", *Financial Times*, (29 Temmuz 2020), <https://www.ft.com/content/bcddc297-b7f2-444d-908f-54e8ce6f4f98>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [5] Casselman, Ben; (2020), "A Collapse That Wiped Out 5 Years of Growth, With No Bounce in Sight", *The New York Times*, (30 Temmuz 2020), <https://www.nytimes.com/2020/07/30/business/economy/q2-gdp-coronavirus-economy.html>
- [6] *Eurostat*, (2020), "GDP down by 12.1% in the euro area and by 11.9% in the EU", (31 Temmuz 2020), <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/11156775/2-31072020-BP-EN.pdf/cbe7522c-ebfa-ef08-be60-b1c9d1bd385b>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [7] Tan, Huileng; Cheng, Evelyn; (2020), "China says its economy grew 3.2% in the second quarter this year, rebounding from coronavirus", *CNBC*, (16 Temmuz 2020), <https://www.cnbc.com/2020/07/16/china-economy-beijing-reports-q2-2020-gdp.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [8] *Congressional Research Center*, (2020), "Global Economic Effects of COVID-19", (17 Ağustos 2020), <https://fas.org/sgp/crs/row/R46270.pdf>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [9] Partington, Richard; (2020), "World Bank warns Covid-19 pandemic risks dramatic rise in poverty", *The Guardian*, (8 Haziran 2020), <https://www.theguardian.com/business/2020/jun/08/world-bank-warns-covid-19-pandemic-risks-dramatic-rise-in-poverty>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [10] *statista*, (2020), "Value of COVID-19 fiscal stimulus packages in G20 countries as of July 2020, as a share of GDP", (12 Ağustos 2020), <https://www.statista.com/statistics/1107572/covid-19-value-g20-stimulus-packages-share-gdp/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [11] *OECD*, (2020), "The impact of the coronavirus (COVID-19) crisis on development finance", (24 Haziran 2020), <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-covid-19-crisis-on-development-finance-9de00b3b/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [12] *OECD*, "COVID-19 Tax Policy and Other Measures", <https://www.oecd.org/tax/covid-19-tax-policy-and-other-measures.xlsm>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [13] *World Bank*, (2020), "ASSESSING THE ECONOMIC IMPACT OF COVID-19 AND POLICY RESPONSES IN SUB-SAHARAN AFRICA", (Nisan 2020), <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/33541/9781464815683.pdf?sequence=10&isAllowed=y>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [14] Fortun, Jonathan; Hilgenstoc, Benjamin; (2020), "IIF Capital Flows Tracker – April 2020 The COVID-19 Cliff", *IIF*, (1 Nisan 2020), https://www.iif.com/Portals/0/Files/content/1_IIF_Capital%20Flows%20Tracker_April.pdf
- [15] Brooks, Robin; (2020), "Capital Flows Report Sudden Stop in Emerging Markets", *IIF*, (9 Nisan 2020), https://www.iif.com/Portals/0/Files/content/2_IIF2020_April_CFR.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [16] Sunak, Rishi; (2020), "Forty-First Meeting", *IMF*, (16 Nisan 2020), https://www.imfconnect.org/content/dam/imf/Spring-Annual%20Meetings/SM20/IMFCStatePub/print/Binder_0413_5pm.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [17] Barbascia, Davide; Rashad, Marwa; Shalal, Andrea; (2020), "G20 countries agree debt freeze for world's poorest countries", *Reuters*, (15 Nisan 2020), <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-g20-statement/g20-countries-agree-debt-freeze-for-worlds-poorest-countries-idUSKCN21X29A>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [18] *United Nations*, (2020), "\$2.5 trillion COVID-19 rescue package needed for world's emerging economies", (30 Mart 2020), <https://news.un.org/en/story/2020/03/1060612>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [19] *OECD*, (2020), "The impact of the coronavirus (COVID-19) crisis on development finance", (24 Haziran 2020), <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-covid-19-crisis-on-development-finance-9de00b3b/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [20] Charlton, Emma; (2020), "5 charts that show the worst may be over for coronavirus and global trade", *World Economic Forum*, (15 Haziran 2020), <https://www.weforum.org/agenda/2020/07/coronavirus-global-trade-impact-recovery-pandemic-wto/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [21] *World Tourism Organization*, (2020), "International Tourist Numbers Could Fall 60-80% in 2020, UNWTO Reports", (7 Mayıs 2020), <https://www.unwto.org/news/covid-19-international-tourist-numbers-could-fall-60-80-in-2020>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [22] *World Bank*, (2020), "Global Economic Prospects", (Haziran 2020), <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/33748/9781464815539.pdf?sequence=20&isAllowed=y>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [23] *OECD*, (2020), "COVID-19 and global value chains: Policy options to build more resilient production networks", (3 Haziran 2020), <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-and-global-value-chains-policy-options-to-build-more-resilient-production-networks-04934ef4/#section-d1e124>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [24] *Financial Times*, (2020), "Covid-19 is bringing out protectionist instincts", (19 Nisan 2020), <https://www.ft.com/content/ed78b09c-80a3-11ea-8fdb-7ec06edeef84>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [25] Solís, Mireya; (2020), "The post COVID-19 world: Economic nationalism triumphant?", *Brookings Institute*, (10 Temmuz 2020), <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/07/10/the-post-covid-19-world-economic-nationalism-triumphant/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [26] Goldin, Ian; "COVID-19: The end of globalisation", *Top1000Funds*, <https://www.top1000funds.com/2020/06/covid-19-the-end-of-globalisation/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [27] *Issuu*, (2020), "Shocks, risks and global value chains: insights from the OECD METRO model", (29 Haziran 2020), <https://issuu.com/oecd.publishing/docs/metro-gvc-final>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [28] Paul Hannon, (2020), "Businesses to Slash Overseas Investment Amid Pandemic Risks", *The Wall Street Journal*, (16 Haziran 2020), <https://www.wsj.com/articles/businesses-to-slash-overseas-investment-amid-pandemic-risks-11592283600>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [29] *OECD*, (2020), "Business confidence index (BCI)", <https://data.oecd.org/leadind/business-confidence-index-bci.htm#:~:text=Definition%20of,goods%20in%20the%20industry%20sector>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [30] *World Economic Forum*, (2020), "The Global Risks Report 2020", http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf http://www3.weforum.org/docs/WEF_COVID_19_Risks_Outlook_Special_Edition_Pages.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [31] *OECD*, "Consumer confidence index (CCI)", <https://data.oecd.org/leadind/consumer-confidence-index-cci.htm#indicator-chart>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [32] *CISION PR Newswire*, (2020), "Micromobility Market Trends Amid COVID-19 - Operators Focus on Expanding e-Bike and e-Scooter Services", (10 Haziran 2020), <https://www.prnewswire.com/news-releases/micromobility-market-trends-amid-covid-19---operators-focus-on-expanding-e-bike-and-e-scooter-services-301091536.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [33] *McKinsey & Company*, (2020), "Consumer sentiment and behavior continue to reflect the uncertainty of the COVID-19 crisis", (8 Temmuz 2020), <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/a-global-view-of-how-consumer-behavior-is-changing-amid-covid-19#:~:text=3.-,Shock%20to%20loyalty,different%20retailer%20during%20the%20crisis..> (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [34] *PricewaterhouseCoopers*, "Evolving priorities", <https://www.pwc.com/us/en/industries/consumer-markets/assets/pwc-covid19-ra>

- pidly-reshapes-consumer-behavior.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [35] *Deloitte*, “Impact of the COVID-19 crisis on short – and medium-term consumer behavior”, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/de/Documents/consumer-business/Impact%20of%20the%20COVID-19%20crisis%20on%20consumer%20behavior.pdf>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [36] *International Labour Organization*, (2020), “ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Fifth edition Updated estimates and analysis”, (30 Haziran 2020), https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-/dgreports/-/dcomm/documents/briefingnote/wcms_749399.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [37] Voytko, Lisette; (2020), “1.8 Million Jobs Added In July As U.S. Economy’s Pandemic Recovery Falter”, *Forbes*, (7 Ağustos 2020), <https://www.forbes.com/sites/lisettevoytko/2020/08/07/18-million-jobs-added-in-july-as-us-economy-pandemic-recovery-falter/#2e5d192613db>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [38] *International Labour Organization*, (2020), “COVID-19 crisis and the informal economy Immediate responses and policy challenges”, (Mayıs 2020), https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-/ed_protect/-/protrav/-/travail/documents/briefingnote/wcms_743623.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [39] *World Food Programme*, (2020), “World Food Programme to assist largest number of hungry people ever, as coronavirus devastates poor nations”, (29 Haziran 2020), <https://www.wfp.org/news/world-food-programme-assist-largest-number-hungry-people-ever-coronavirus-devastates-poor>
- [40] *Oxfam International*, (2020), “12,000 people per day could die from Covid-19 linked hunger by end of year, potentially more than the disease, warns Oxfam”, (9 Temmuz 2020), <https://www.oxfam.org/en/press-releases/12000-people-day-could-die-covid-19-linked-hunger-end-year-potentially-more-disease>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [41] Neidhöfer, Guido; (2020), “Long run consequences of the COVID-19 pandemic on social inequality”, *UNDP*, (9 Haziran 2020), <https://www.latinamerica.undp.org/content/rblac/en/home/blog/2020/consecuencias-de-la-pandemia-del-covid-19-en-las-desigualdades-s.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [42] *OECD*, “Pisa”, <http://www.oecd.org/pisa>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [43] *UNICEF*, (2020), “COVID-19 and children”, (Ağustos 2020), <https://data.unicef.org/topic/covid-19-and-children/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [44] Jaume, David; Willén, Alexander; (2019), “The Long-Run Effects of Teacher Strikes: Evidence from Argentina”, *Journal of Labor Economics*, (4 Ekim 2019), <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/703134?mobileUi=0&>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [45] Psacharopoulos, George; (2020), “The COVID-19 cost of school closures”, *Brookings Institute*, (29 Nisan 2020), <https://www.brookings.edu/blog/education-plus-development/2020/04/29/the-covid-19-cost-of-school-closures/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [46] Privitera, Greta; (2020), “Coronavirus’ lost generation”, (31 Temmuz 2020), *Politico*, <https://www.politico.com/news/2020/07/31/coronavirus-lost-generation-389506>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [47] Institute for Economics & Peace, (2020), “GLOBAL PEACE INDEX 2020”, *Vision of Humanity* (Haziran 2020), http://visionofhumanity.org/app/uploads/2020/06/GPI_2020_web.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [48] *Carnegie Endowment*, “Global Protest Tracker”, <https://carnegieendowment.org/publications/interactive/protest-tracker>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [49] *The Guardian*, (2020), “The Guardian view on the death of George Floyd: a turning point?”, (1 Haziran 2020), <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/jun/01/the-guardian-view-on-the-death-of-george-floyd-a-turning-point>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [50] Pantelic, Marija; (2020), “What were the protests in Serbia really about?”, *Al Jazeera*, (21 Temmuz 2020), <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/protests-serbia-200718175749533.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [51] *Bloomberg*, (2020), “Wuhan Rent Protest Shows Unrest Brewing in China After Lockdown”, (10 Nisan 2020), <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-04-10/wuhan-rent-protest-shows-unrest-brewing-in-china-after-lockdown>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [52] Hashim, Asad; (2020), “Pakistan arrests doctors protesting for coronavirus medical gear”, *Al Jazeera*, (7 Nisan 2020), <https://www.aljazeera.com/news/2020/04/pakistan-arrests-doctors-protesting-for-coronavirus-medical-gear-200407092323621.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [53] *Vatican News*, (2020), “Covid-19: Italian Bishops protest continued ban on public Masses”, (27 Nisan 2020), <https://www.vaticannews.va/en/church/news/2020-04/italian-bishops-protest-government-plans-for-phase-2.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [54] *Deutsche Welle*, “Israel protests: Anger mounts over Netanyahu government, pandemic response”, <https://www.dw.com/en/israel-protests-anger-mounts-over-netanyahu-government-pandemic-response/a-54499798>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [55] *BBC*, (2020), “Coronavirus: Chile protesters clash with police over lockdown”, (19 Mayıs 2020), <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-52717402>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [56] Hribernik, Miha; Campbell, Tim; (2020), “Emerging markets face acute instability as pandemic fuels unrest”, *Maplecroft*, (16 Temmuz 2020), <https://www.maplecroft.com/insights/analysis/emerging-markets-face-unparalleled-civil-unrest-as-economic-impacts-of-pandemic-unfold--study/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [57] Ghosh, Iman; (2020), “What’s At Risk: An 18-Month View of a Post-COVID World”, *Visual Capitalist*, (24 Haziran 2020), <https://www.visualcapitalist.com/whats-at-risk-an-18-month-view-of-a-post-covid-world/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [58] Pereira da Silva Gama, Carlos Frederico; (2020), “Reframing Globalization: COVID-19 and 21st Century Institutional Retreat”, *E-International Relations*, (4 Ağustos 2020), <https://www.e-ir.info/2020/08/04/reframing-globalization-covid-19-and-21st-century-institutional-retreat/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [59] *ADB*, (2020), “Global Shortage of Personal Protective Equipment amid COVID-19: Supply Chains, Bottlenecks, and Policy Implications”, (Nisan 2020), <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/579121/ppe-covid-19-supply-chains-bottlenecks-policy.pdf>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [60] Boykoff, Pamela; (2020), “In the race to secure medical supplies, countries ban or restrict exports”, *CNN*, (28 Mart 2020), <https://edition.cnn.com/2020/03/27/business/medical-supplies-export-ban/index.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [61] Thukral, Naveen; El Dahan, Maha; (2020), “Food security concerns stoked as exporters curb sales, importers buy more”, *Reuters*, (26 Mart 2020), <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-food-security/food-security-concerns-stoked-as-exporters-curb-sales-importers-buy-more-idUSKBN21D0YV>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [62] *United Nations*, (2020), “‘Country-driven’ approach needed to limit COVID-19 damage to food security”, (14 Temmuz 2020), <https://news.un.org/en/story/2020/07/1068361>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [63] Goh, Brenda; (2020), “Most U.S. firms have no plans to leave China due to coronavirus: survey”, *Reuters*, (17 Nisan 2020), <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-china-business/most-u-s-firms-have-no-plans-to-leave-china-due-to-coronavirus-survey-idUSKBN21Z08K>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [64] *BBC*, (2020), “Coronavirus: Trump stands by China lab origin theory for virus”, (1 Mayıs 2020), <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52496098>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [65] J. Burrows, Mathew; Engelke, Peter; (2020), “What World Post-COVID-19? Three Scenarios”, *Atlantic Council*, <https://www.atlantic-council.org/wp-content/uploads/2020/07/What-World-Post-COVID-19.pdf>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [66] Fassihi, Farnaz; Lee Myers, Steven; (2020), “Defying U.S., China and Iran Near Trade and Military Partnership”, *The New York Times*, (11 Temmuz 2020), <https://www.nytimes.com/2020/07/11/world/asia/china-iran-trade-military-deal.html?searchResultPosition=1>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [67] Lamond, James; (2020), “Authoritarian Regimes Seek To Take Advantage of the Coronavirus Pandemic”, *Center for American Progress*, (6 Nisan 2020), <https://www.americanprogress.org/issues/security/news/2020/04/06/482715/authoritarian-regimes-seek-take-advantage-coronavirus-pandemic/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [68] Yong, Ed; (2020), “How the Pandemic Defeated America”, *The Atlantic*, (4 Ağustos 2020), <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2020/09/coronavirus-american-failure/614191/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [69] Pavel, Barry; (2020), “The Coronavirus Is Raising the Likelihood of Great-Power Conflict”, *Defense One*, (1 Haziran 2020), <https://www.defenseone.com/ideas/2020/06/coronavirus-raising-likelihood-great-power-conflict/165798/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)

- [70] *Al Jazeera*, (2020), "UN chief warns COVID-19 pandemic risks new conflicts", (13 Ağustos 2020), <https://www.aljazeera.com/news/2020/08/chief-warns-covid-19-pandemic-risks-conflicts-200813053157177.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [71] Malley, Robert; (2019), "10 Conflicts to Watch in 2020", *International Crisis Group*, (27 Aralık 2019), <https://www.crisisgroup.org/global/10-conflicts-watch-2020>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [72] *BBC*, (2020), "India-China clash: 20 Indian troops killed in Ladakh fighting", (16 Haziran 2020), <https://www.bbc.com/news/world-asia-53061476>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [73] Poletaev, Dmitry; (2020), "What Effect Will the Coronavirus Pandemic Have on Migration Issues?", *Modern Diplomacy*, (23 Mayıs 2020), <https://moderndiplomacy.eu/2020/05/23/what-effect-will-the-coronavirus-pandemic-have-on-migration-issues/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [74] Miller, Maggie; (2020), "FBI sees spike in cyber crime reports during coronavirus pandemic", *The Hill*, (16 Nisan 2020), <https://thehill.com/policy/cybersecurity/493198-fbi-sees-spike-in-cyber-crime-reports-during-coronavirus-pandemic>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [75] *Microsoft*, (2020), "Exploiting a crisis: How cybercriminals behaved during the outbreak", (16 Haziran 2020), <https://www.microsoft.com/security/blog/2020/06/16/exploiting-a-crisis-how-cybercriminals-behaved-during-the-outbreak/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [76] Barr, Luke; (2020), "'Alarming' rate of cyberattacks aimed at major corporations, governments and critical infrastructure amid COVID-19: Report", *ABC News*, (4 Ağustos 2020), <https://abcnews.go.com/Politics/alarming-rate-cyberattacks-aimed-major-corporations-governments-critical/story?id=72164931>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [77] *World Health Organization*, (2020), "WHO reports fivefold increase in cyber attacks, urges vigilance", (23 Nisan 2020), <https://www.who.int/news-room/detail/23-04-2020-who-reports-fivefold-increase-in-cyber-attacks-urges-vigilance>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [78] Statt, Nick; (2020), "Twitter's massive attack: What we know after Apple, Biden, Obama, Musk, and others tweeted a bitcoin scam", *The Verge*, (16 Haziran 2020), <https://www.theverge.com/2020/7/15/21326200/elon-musk-bill-gates-twitter-hack-bitcoin-scam-compromised>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [79] *CISO*, (2020), "Most firms see rise in cyberattacks during pandemic: Survey", (8 Nisan 2020), <https://ciso.economictimes.indiatimes.com/news/most-firms-see-rise-in-cyberattacks-during-pandemic-survey/75043660>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [80] *GlobeNewswire*, (2020), "Check Point Research: COVID-19 Pandemic Drives Criminal and Political Cyber-attacks Across Networks, Cloud and Mobile in H1 2020", (22 Temmuz 2020), <https://www.globenewswire.com/news-release/2020/07/22/2065610/0/en/Check-Point-Research-COVID-19-Pandemic-Drives-Criminal-and-Political-Cyber-attacks-Across-Networks-Cloud-and-Mobile-in-H1-2020.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [81] *CISION PR Newswire*, (2020), "Top Cyber Security Experts Report: 4,000 Cyber Attacks a Day Since COVID-19 Pandemic", (11 Ağustos 2020), <https://www.prnewswire.com/news-releases/top-cyber-security-experts-report-4-000-cyber-attacks-a-day-since-covid-19-pandemic-301110157.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [82] McLeod, Mike; (2020), "Study finds pandemic, low prices accelerating job automation in oil and gas industry", *Design Engineering*, (10 Ağustos 2020), <https://www.design-engineering.com/study-finds-pandemic-low-prices-accelerating-job-automation-in-oil-and-gas-industry-1004035383/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [83] Semuels, Alana; (2020), "Millions of Americans Have Lost Jobs in the Pandemic—And Robots and AI Are Replacing Them Faster Than Ever", *Time*, (6 Ağustos 2020), <https://time.com/5876604/machines-jobs-coronavirus/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [84] Bindra, Vivek; (2020), "Re-skilling Workforce For Post COVID World", *BW Education*, (15 Temmuz 2020), <http://bweducation.businessworld.in/article/Re-skilling-Workforce-For-Post-COVID-World-15-07-2020-297820>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [85] Utzerath, Julia; (2020), "Re-contact tracing apps in China, Hong Kong, Singapore and South Korea", *Lexology*, (24 Nisan 2020), <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=99d-ca469-455d-4f7a-b025-00bf1d10ff6b>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [86] Kharpal, Arjun; (2020), "Use of surveillance to fight coronavirus raises concerns about government power after pandemic ends", *CNBC*, (26 Mart 2020), <https://www.cnbc.com/2020/03/27/coronavirus-surveillance-used-by-governments-to-fight-pandemic-privacy-concerns.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [87] *BBC*, (2020), "Coronavirus: People-tracking wristbands tested to enforce lockdown", (24 Nisan 2020), <https://www.bbc.com/news/technology-52409893>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [88] M. Halbfinger, David; (2020), "To Track Coronavirus, Israel Moves to Tap Secret Trove of Cellphone Data", *The New York Times*, (16 Mart 2020), <https://www.nytimes.com/2020/03/16/world/middleeast/israel-coronavirus-cellphone-tracking.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [89] O'Brien, Chris; (2020), "COVID-19 tracing apps now live in Germany, France, and Italy; U.K. rethinks its plans", *VentureBeat*, (19 Haziran 2020), <https://venturebeat.com/2020/06/19/covid-19-tracing-apps-now-live-in-germany-france-and-italy-u-k-rethinks-its-plans/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [90] *GDPR Hub*, "Projects using personal data to combat SARS-CoV-2", https://gdprhub.eu/index.php?title=Projects_using_personal_data_to_combat_SARS-CoV-2. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [91] *European Data Journalism*, (2020), "COVID-19 has served as the pretext for widespread surveillance", (29 Temmuz 2020), <https://www.europeandatajournalism.eu/eng/News/Data-news/COVID-19-has-served-as-the-pretext-for-widespread-surveillance>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [92] Goodes, Grant; (2020), "REPORT: The Proliferation of COVID-19 Contact Tracing Apps Exposes Significant Security Risks", *Guardsquare*, (18 Haziran 2020), <https://www.guardsquare.com/en/blog/report-proliferation-covid-19-contact-tracing-apps-exposes-significant-security-risks>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [93] Burgess, Matt; (2020), "Coronavirus contact tracing apps were meant to save us. They won't", *Wired*, (30 Nisan 2020), <https://www.wired.co.uk/article/contact-tracing-apps-coronavirus>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [94] *Türk Telekom*, (2020), "Türkiye'nin data kullanımı 178 GB'ı aştı", (17 Temmuz 2020), <https://medya.turktelekom.com.tr/turkiyenin-data-kullanimi-178-gbi-asti/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [95] Browne, Ryan; (2020), "The internet is under huge strain because of the coronavirus. Experts say it can cope — for now", *CNBC*, (27 Mart 2020), <https://www.cnbc.com/2020/03/27/coronavirus-can-the-internet-handle-unprecedented-surge-in-traffic.html>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [96] Meinrath, Sascha; (2020), "The coronavirus pandemic is breaking the internet", *The Hill*, (2 Mayıs 2020), <https://thehill.com/opinion/technology/495806-the-coronavirus-pandemic-is-breaking-the-internet-and-what-to-do-about-it>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [97] Archer, John; (2020), "Disney+ Joins Netflix, Apple, Amazon And YouTube In Throttling Streaming Quality During Coronavirus Outbreak", *Forbes*, (21 Mart 2020), <https://www.forbes.com/sites/johnarcher/2020/03/21/disney-joins-netflix-apple-amazon-and-youtube-in-throttling-streaming-quality-during-coronavirus-outbreak/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [98] *UNESCO*, (2019), "New report on global broadband access underscores urgent need to reach the half of the world still unconnected", (22 Eylül 2019), <https://en.unesco.org/news/new-report-global-broadband-access-underscores-urgent-need-reach-half-world-still-unconnected>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [99] İhlas Haber Ajansı, (2020), "Türkiye'de internete erişim oranı yüzde 88 oldu", (24 Ocak 2020), <https://www.ihha.com.tr/haber-turkiyede-internete-erisim-orani-yuzde-88-oldu-824303/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [100] *International Telecommunication Union*, (2019), "Measuring digital development", <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/FactsFigures2019.pdf>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [101] Smith, Brad; (2018), "The rural broadband divide: An urgent national problem that we can solve", *Microsoft*, (3 Aralık 2018), <https://blogs.microsoft.com/on-the-issues/2018/12/03/the-rural-broadband-divide-an-urgent-national-problem-that-we-can-solve/>. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [102] U.S. CONGRESS JOINT ECONOMIC COMMITTEE, (2017), "Digital Divide", (Eylül 2017), https://www.jec.senate.gov/public/_cache/files/ff7b3d0b-bc00-4498-9f9d-3e56ef95088f/the-digital-divide-.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)
- [103] *International Telecommunication Union*, (2019), "The State of Broadband as a Foundation for Sustainable Development", https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/opb/pol/S-POL-BROADBAND.20-2019-PDF-E.pdf. (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2020)

thinktech
STM Teknolojik Düşünce Merkezi
<http://thinktech.stm.com.tr>

